

<https://doi.org/10.62837/2026.1.278>

ƏLİYEVƏ SƏADƏT VƏLİYULLA
novruzovaseadet@gmail.com

KOQNİTİV LİŊVİSTİKA VƏ LİŊVOKULTUROLOGİYADA ANLAYIŞ KONSEPT TİPİ KİMİ

Açar sözlər: konsept, linqvokulturologiya, mentalitet, konseptosfera, koqnitiv linqvistika.

Ключевые слова: концепт, лингвокультурология, менталитет, концептосфера, когнитивная лингвистика.

Key words: concept, linguoculturology, mentality, conceptsphere, cognitive linguistics.

Anlayış predmet və ya hadisənin mövcud əlaməti, ümumi, mühüm əlamətlərini, onun obyektiv, məntiqi şəkildə qurulan xarakteristikalarını ehtiva edən konseptdir. Məsələn, çobanyastığı anlayış kimi mürəkkəbçiçəklilər fəsiləsindən olan ağ ləçəkli, orta hissəsi sarı rəngli birillik ot bitkisini bildirir:

Məğrur lalə, xumar nərgiz, həsrət bənövşə, çobanyastığı və başqa çiçəklər səhər nəsiminin ahəngilə yırğalanır... [2, s.446].

Çobanyastığı tək boynun əyəndə, xəyalıma sən gəldin [3, s.43].

Verilmiş nümunələrdə müəlliflər *çobanyastığı* sözünü motivləşdirmiş, onu müqayisə predmeti kimi götürmüş, onun mədəni mənasını və konnotativ xüsusiyyətini əks etdirmişlər.

Anlayış ona görə konsept tipidir ki, onun söz formasında struktur və təzahür formaları vardır. Hər bir konsept tipinin tədqiqində məhz bu struktur və təzahür imkanları nəzərə alınır. Anlayışlara xas olan mental xüsusiyyətlərin, stereotiplərin müəyyənləşdirilməsi onların məzmunu, mədəni mənalara və konnotasiyalarını, başqa sözlə, universal və ən spesifik cizgilərini qeydə almaqdır. Bu prosesdə anlayışın strukturu, təzahür formaları və definisiyası açılır. Konsept tipi kimi anlayışın hansı milli-mədəni səviyyəsinin kateqoriyalaşdırılmasından asılı olmayaraq, onu konseptual şəraitdə təyin edə bilən özəlliklərin məcmusunu seçmək lazım gəlir. Linqvokulturologiyada konseptləşmiş anlayış üçün həlledici əlamətlərin fərqləndirilməsi əsas götürülür. Həmin keyfiyyətlər bir tərəfdən anlayışın konsept tipi kimi digər anlayışlara yaxınlığını müəyyən edir, başqa bir tərəfdən isə həmin anlayışı ona yaxın olanlardan fərqləndirir. Bunu “zona” konseptində izləyək:

Zona ümumi ekoloji göstəricilər, xüsusi iqlim tipi, bitki aləmi, torpaq örtüyü, heyvanat aləmi ilə xarakterizə olunan müəyyən bir ərazini ifadə edir. Məsələn, *buzlaq zonası* daim buzlaqlarla örtülmüş, ali bitki örtüyünə malik olmayan ərazini, *meşəlik zonası* müxtəlif tipli meşələrlə örtülmüş ərazini, *meşə-tundra zonası* tropik qurşağa daxil olan ərazini, *səhra zonası* quru kontinental iqlimə malik olan, çay

sistemi olmayan, bitki örtüyü çox zəif inkişaf etmiş ərazini bildirir. Burada zona anlayışının konseptual mənası birincidə halda onun ümumi məzmun kəsb etməsi ilə bağlıdır. Digər anlayışlar isə zona növlərini ifadə edir. Anlayış konseptinin eyni, yaxud yaxın xüsusiyyətlər kəsb etməsi onları bir qrupda birləşdirməkdə baza rolunu oynayır.

Konseptologiya bir elm sahəsi kimi anlayışlar, onların məzmun və mahiyyəti, əlamətləri, sistemləri və təsnifatları haqqında, anlayışların təsbit edilməsi vasitəsi kimi onların təyinatları haqqında, anlayışları ifadə etmək üçün dilin məntiqi vasitələri kimi sözlər haqqında biliklərin məcmusudur. Dərketmə predmeti belə sıralanır: anlayış-təyinat-termin (söz)-indeks.

Anlayışın konsept tipi kimi təyini konkret məqsədlər üçün edilir. Lakin bütün hallarda anlayışın müəyyənliyinə üstünlük verilir. Konsept tipi kimi anlayışların dəqiq sərhədləri müəyyənləşdirilməlidir. Məsələn, “qadın” konseptində anlayışın təyində qüsurlara yol verildiyini rast gəlmək olar. Bu prosesdə zəruri əlamətlər buraxılır, izafi əlamət əks etdirilir, əlavə şərh tələb edən başqa anlayışlardan istifadə edilir, qapalı dairə şərti ödənilmir.

Anlayışların konsept məkanında həcmi, onların mental mahiyyətini, iyerarxik ardıcılığının müəyyənləşdirilməsi vacibdir. *Bu, nəzərdə tutulan konseptin linqvokulturoloji əlamətlərini ortaya çıxarır. Burada xalqın dünyagörüşü mühüm rol oynayır, onun mentaliteti və dəyərləri üzə çıxır* [5, s.116].

Anlayış və dəyərlər konseptin başlıca əlamətlərini özlərində əks etdirmək gücünə malikdir. Milli-mədəni mətnlərdə mental prosesə “qadın” konsepti ilə bağlı mənalər daxil olur. Bu, *“bilvasitə şüurda gedən prosesdirsə və onu təzahür etməyincə qiymətləndirmək mümkün deyilsə, konkret konseptin təzahürlərinin öyrənilməsi həm anlayışın özünə, həm də daşdığı mənalərin məcmusunu aydınlıq gətirməyə imkan verər. Bu baxımdan “qadın” konsepti xüsusi maraq kəsb edir. Başər tarixinin ən qədim konseptlərindən biri olan “qadın”ın cəmiyyətdə, daha geniş götürdükdə, insan birliyində yeri bir tərəfdən daim dəyişmiş, digər tərəfdən isə müəyyən funksiyaları baxımından ya az dəyişmiş, ya da dəyişməmişdir”* [4, s.4].

Təsəvvür konsept tipini ideya konsepti də adlandırmaq olar. Bu konseptin əks etdirdiyi bilik və təsəvvürlər bunlardır: bir şey haqqında dumanlı təsəvvür; təsəvvürə gətirmə, gözünün qabağına gətirmə, təsvir etmə, onun haqqında anlayış, məlumat vermək; xəyalına gətirmək və s. Təsəvvürəgəlmə predmet və ya hadisənin daxili əlamətlərinin məcmusunu əks etdirir. Məsələn, *qonaq* leksik vahidinin mental, mədəni mənalının necə təsəvvür edilməsini paremiyalarda izləyək: *Qonaq evin gülüdür; Qonaq evin yaraşığıdır, Qonaqsız ev daşsız dəyirman kimidir; qonaq-qaralı ev.*

Qonaq sözü bir çox atalar sözü və məsəllərin tərkibində müşahidə edilir. Onun törəməsi olan *qonaqlama* sözünün də milli-mədəni aspektləri sosial baxımdan genişdir. *Qonaq* açar söz kimi aktiv istifadə olunur. Onun iştirakı ilə yaranmış çoxlu sayda, mürəkkəb sözlər, söz birləşmələri və frazeoloji vahidlər vardır: *qonaqlı ev,*

qonaq evi, qonaq bileti, qonaqsevərlik, qonaqçılıq, qonaqpərvərlik, qonaqpərvərlik, qonaqçıl, qonaq otağı, qonaq otağına məxsus mebel, qonaq qalmaq, qonaq olmaq, qonaqlıq, qonaqlama, qonaq qadın (qız), ritual qonaqlama, qonağı ağırlamaq və s.

“Qonaq” söz-konsepti ilə bağlı linqvokulturoloji mənalara bunlardır: qonaqlamaq, mehmanxana, rahat otaqlar, bahalı mehmanxana, və s. Konseptlərin strukturu, göründüyü kimi, müxtəlifdir. Bir dilin bu konseptini başqa bir dildəki ilə qarşılaşdırdıqda həmin dillərin daşıyıcıları olan xalqlara xas milli-mədəni xüsusiyyətlər aydın görünür. Təkcə leksik vahidlərin deyil, frazeoloji tərkiblərin, cümlələrin də quruluşunda bu vahidlər milli-mədəni məlumatlar ötürür. Bu yolla konsept öz ətraf vahidləri ilə mədəniyyət elementlərini dildə əks etdirir.

Anlayış konsepti tipinə kosmik konseptlər də daxildir. Bu konseptin əhatə sahəsinə kosmosa, fəzaya aid olan, kosmosda olan, kainatla bağlı olan anlayışlar daxildir: kosmik uçuşlar, kosmik fəza. Məsələn: *Geofiziki raketlərin köməyi ilə atmosferin yuxarı qatlarının və kosmik fəzanın tədqiqi davam etdirilir. İlk planetlərarası stansiyanın uçuşu uzaq kosmik rabitə mərkəzindən idarə olunur. Kosmik gəmi – kosmosu tədqiq etmək üçün kosmosa buraxılan xüsusi cihaz və qurğularla təchiz olunmuş gəmi növü. Kosmik toz – ulduzlararası fəzada dumanlıqlar əmələ gətirən ən xırda zərrəciklər. Kosmik şüualar – fəzadan atmosferin yuxarı qatlarına düşən şüualar. Planetlərarası uçuş xəttində günəş plazmasının öz kosmik şüaların xarakteristikaları ölçüləcəkdir. Kosmik cisimlər – meteoritlər və ya onların qəlpələri. Kosmos – aləm, bütün kainat. Kosmosun fəthi. Kosmosa uçuş. Yeni gəminin buraxılması kosmosda kompleks elmi-texniki tədqiqatlara dair proqramın mühüm mərhələsidir* [1, s.98].

Anlayış konseptinin adlandırma özünü sıxlığı *kosmoqoniya, kosmoqonik, kosmodrom, kosmoloji, kosmologiya, kosmonavt, kosmonavtika* leksik-terminoloji vahidlərində də göstərir və bu anlayışların sosial mühitdə qəbul edilmiş dəyərlər sistemi mövqeyini açır. Adlandırma sıxlığının çoxluğu həmin konseptin və ətraf sözlərin linqvokulturoloji birliyi üçün vacibdir

Sosial konseptlərə aid olan anlayış sosial hadisə və prosesləri hərtərəfli əhatə edir. Ən ümumi formada həmin konseptin məzmun və mahiyyəti budur ki, bəşər tarixi bir-birilə bağlı olmayan insan sivilizasiyalarının cəmindən başqa bir şey deyildir. Sosial konseptlər mədəni-tarixi tip yaradır. Mədəni-tarixi tiplərin, yaxud sivilizasiyaların inkişafı üçün, əlbəttə, müəyyən şərtlər gözlənməlidir.

Beləliklə, insan təcrübəsinin kateqoriyalaşdırılması və konseptuallaşdırılması məsələsi də koqnitiv linqvistikanın mərkəzi problemlərindəndir. Konseptuallaşdırma insanın prenatal dispoziyasını (doğumdan əvvəlki narahatlığını) göstərir, mental konsept isə insanın ətraf aləmlə bağlı təcrübəsinə xarakterizə edir. Kateqoriyalaşdırma fikir predmetlərinə aiddir. Düşüncənin özü düşüncə predmetlərinin kateqoriyalaşdırılması deməkdir. Millətin konseptlərin məcmusu onun konseptosferasını təşkil edir. O, konseptlərin nizamlanmış məcmusu, düşüncənin informasiya ilə yüklənmiş bazasıdır. Konsept tipləri xarici aləmin şəkil,

sxem, anlayış, freym, ssenari, geştalt və s.-də mövcud olan, mücərrəd məzmun və ümumiləşdirici keyfiyyətlərə malik əlamətləri inikas etdirən konseptlərdən ibarət təfəkkür sahəsini təşkil edir. Konsept və konseptosfera mental mahiyyətlərdir.

Aparılmış təhlillər onu deməyə əsas verir ki, konsept tipləri arasında ciddi sərhəd müəyyənləşdirmək o qədər də asan deyildir. Bəhs etdiyimiz konsept tiplərinin məntiqi-predmet məzmunu böyükdür və onların müəyyənləşdirilməsində linqvokulturoloji amillər mühüm rol oynayır.

S.V.Əliyeva

Koqnitiv Linqvistika və Linqvokulturologiyada Anlayış Konsept Tipi Kimi Xülasə

Məqalədə anlayışın konsept tipi kimi mahiyyəti və linqvokulturoloji xüsusiyyətləri araşdırılır. Anlayış obyekt və hadisələrin ümumi, mühüm və məntiqi əlamətlərini əks etdirən mental vahid kimi təqdim olunur. Konseptlərin söz formasında struktur və təzahür imkanlarına malik olduğu vurğulanır. “Çobanyastığı” nümunəsi anlayışın mədəni və konnotativ mənalərini nümayiş etdirir. “Zona” anlayışı konseptual iyerarxiyanın formalaşmasını izah etmək məqsədilə təhlil olunur. Anlayışların konseptual sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsinin vacibliyi qeyd edilir. “Qadın” konsepti milli-mədəni dəyərlərin daşıyıcısı kimi təqdim edilir. “Qonaq” anlayışı paremiyalar və frazeoloji vahidlər əsasında şərh olunur. Sosial və kosmik konseptlər anlayış konseptinin əsas tipləri kimi izah edilir. Nəticədə konsept tipləri arasında sərt sərhədlərin olmadığı və mədəni amillərin həlledici rol oynadığı vurğulanır.

С.В. Алиева

Понятие как тип концепта в когнитивной лингвистике и лингвокультурологии

Резюме

В статье рассматривается понятие как тип концепта в рамках лингвокультурологии. Понятие определяется как ментальная единица, отражающая существенные признаки объектов и явлений. Подчеркивается, что концепты обладают структурной и языковой формами выражения. Пример «ромашка» используется для раскрытия культурных и коннотативных значений. Концепт «зона» иллюстрирует иерархию понятий. Отмечается необходимость точного определения границ концепта. Концепт «женщина» представлен как носитель национально-культурных ценностей. Понятие «гость» анализируется на материале пословиц и фразеологических единиц. Рассматриваются социальные и космические типы концептов. Делается вывод о том, что границы между типами концептов носят относительный характер и зависят от культуры.

S.V.Aliyeva

**Notion as a Type of Concept in Cognitive Linguistics and
Linguoculturology
Summary**

The article explores the concept as a specific type within linguoculturology. A concept is defined as a mental unit that reflects essential and generalized features of objects and phenomena. The structural and linguistic nature of concepts is emphasized. The example of “chamomile” is used to demonstrate cultural and connotative meanings. The concept of “zone” illustrates the formation of conceptual hierarchy. The importance of defining conceptual boundaries is highlighted. The concept of “woman” is presented as a carrier of cultural values. The concept of “guest” is analyzed through proverbs and phraseological units. Social and cosmic concepts are described as major types of conceptual structures. The article concludes that strict boundaries between concept types are difficult to establish and are culturally determined.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [Dörd cilddə] / Ə.Ə.Orucov. – Bakı: Elm, – c. 3. – 1983. – 555 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [Dörd cilddə] / Ə.Ə.Orucov. – Bakı: Elm, – c. 4. – 1987. – 541 s.
3. Əhmədov, S. Seçilmiş əsərləri / S.Əhmədov. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – II cild. – 1989. – 462 s.
4. Əhmədova, Ü.A. Müxtəlif sistemli dillərdə “qadın” konseptinin linqvokulturoloji xüsusiyyətləri: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. / – Bakı, 2018. – 26 s.
5. Иванова, С.В. Культурологический аспект языковых единиц / С.В.Иванова. – Уфа: 2002. – 114 с.

Rəyçi: prof. Fil.e.d., Cahangirov Fikrət